

džon zerzan

industrijalizam i pripitomljavanje

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

John Zerzan

INDUSTRIJALIZAM I PRIPITOMLJAVANJE

1977.

„Industrialism and Domestication“, *Fifth Estate*, oktobar-novembar 1977; *Black Eye Press*, Seattle, 1979. Zatim u zbirci, John Zerzan, *Elements of Refusal*, Left Bank Books, Seattle 1988; C.A.L. Press/ Paleo Editions 1999, str. 91–104.

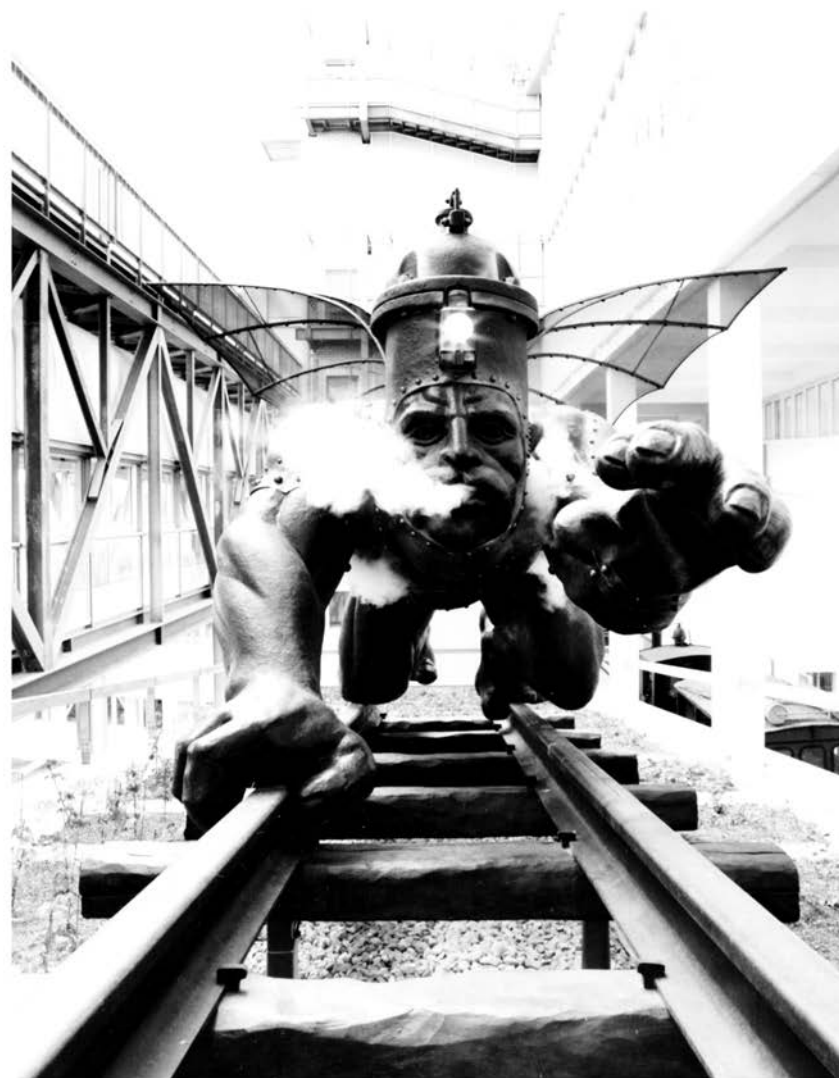
Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2009 (2017).

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

aleksa.golijanin@gmail.com

ZAJEDNIČKA ARHIVA

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

Industrijalizam i pripitomljavanje

Reformista Frensis Plejs (Francis Place) je 1819. pišući o stanovništvu industrijskog Lankašira, zadovoljno primetio da je „sve do nedavno bilo veoma opasno kada bi se, ma kojim povodom, okupilo 500 ljudi... Danas možete okupiti 100.000 ljudi na jednom mestu, a da ne dođe do bilo kakvih nemira“.

Tompson je izveo zaključak: postepeno, između 1780. i 1830. godine, „prosečni engleski radnik je postao disciplinovaniji, podređeniji proizvodnoj satnici, suzdržaniji i metodičniji, manje nasilan i manje spontan“. (...)

Neverovatno je da je drugi biznismen iz tog vremena mogao da u svojoj studiji *Položaj radničke klase* (Engels, 1845) pozdravlja kao uspeh to što su „fabričke ruke, najstarija deca industrijske revolucije, od samog početka do dana današnjeg, stvarale jezgro radničkog pokreta“. Ali, Engelsova tvrdnja, ako ništa drugo, ne pati od unutrašnjih kontradikcija; pripitomljeni, poraženi fabrički izvršioc i očigledno su bili glavni oslonac radničkog pokreta i socijalističke ideologije u radničkoj klasi. Kao što je to priznao Reksford Tagvel u knjizi *Industrijska disciplina i umeće upravljanja* (Rexford Tugwell, 1933), „S pojavom fabrika rad je postao poniženje, a ne razlog za ponos... Sindikalno organizovano radništvo je oduvek pristajalo na to potpuno nekreativno potčinjavanje“.

Moderna shvatanja podele rada, progresna, ideologije i radničkog pokreta nastala su uporedo sa širenjem industrijskog kapitalizma i fabričkog sistema. Dinamika onoga što je Hobsbom (E. J. Hobsbawm) nazvao „najfundamentalnijom promenom ljudskog života“ u pisanoj istoriji – posebno razlozi koji su stajali iza toga – objašnjava nasleđe i značaj tih institucija. Ne iznenađuje što se jezgro Marksove misli može najbolje sagledati naspram stvarnosti Industrijske revolucije.

Engleska XVIII veka, zemlja u kojoj je sve počelo, odavno je prevazišla feudalizam. Ipak, kapitalistički društveni odnosi još nisu mogli da uspostave definitivnu hegemoniju. Gvin Vilijams (Gwyn Williams) je primetio da je teško pronaći makar jednu godinu bez nekog narodnog ustanka; „Engleska XVIII veka bila je prevashodno zemlja rulje“, pisao je. Piter Laslet (Peter Laslett) je, istražujući stanje na početku veka, primetio da su, po opštem uverenju, radni ljudi imali status proletera i da je, „kao što je svima bilo jasno“, nasilje bilo stalna pretnja društvenom poretku.

Laslet je dalje primetio da je tada započelo i ograđivanje zemlje, koja je ranije bila obrađivana i korišćena zajednički, što je „uništavalo komunalistički duh širom ruralne Engleske“. Do 1750. godine nije više bilo značajnijih imanja u vlasništvu seljaka; na najvećem delu zemlje radili su seljaci-zakupci ili poljoprivredni najamni radnici. T. S. Ešton (Ash-ton), autor klasične ekonomske istorije Engleske XVIII veka, identifikovao je ključni element tog razvoja uočivši da je „ograđivanje bilo poželjno makar samo zato što je zajednički posed značio *neredovan rad*“, kako se široko verovalo. U svakom slučaju, iz Britanije, kakva je bila tokom pedesetih godina XVIII veka, stiže nam veliki broj izveštaja koji govore da je narod bio „veoma sklon pobuni“ (Hobsbawm).

Preovlađujući oblik proizvodnje u to vreme bila je kućna radinost ili „uslužna proizvodnja“; radnici su izrađivali proizvode kod kuće, a kapitalisti uglavnom bili trgovci koji su ih snabdevali sirovinama i prodavali gotove proizvode. Zanatlije su u početku imale svoj alat, ali su zatim počele da ga iznajmljuju. U svakom slučaju, odnos prema „sredstvima za proizvodnju“ pružao je značajnu stratešku prednost. Nenadzirani, radeći za nekoliko gazdi i samostalno raspoložujući svojim vremenom, ti ljudi su uspevali da zadrže određen stepen nezavisnosti. „Ludizam je bio pokret kvalifikovanih ljudi iz malih radionica“, podseća nas E. P. Tompson (E. P. Thompson). Iako se pojavljuju na kraju perioda kojim se ovde bavimo (1810–1820), luditi su bili razbijači mašina *par excellence* – pletači, tkači i predioci, oličenja relativne autonomije i neprijateljskog stava prema poslodavcima, tipičnih za slobodne zanatlije i zanatlijeke.

Mnogi komentatori su se bavili nezavisnošću takvih domaćih radnika, kao što su tkači na ručnim razbojima. Mageridžov (Muggeridge) izveštaj o zanatlijama iz Lankašira iznosi zapažanje da ta vrsta rada „razvija duboku ljubav ka nezavisnosti... tako što radnika čini jedinim gospodarom sopstvenog vremena i jedinim vodičem njegovog delovanja“.

Ti radnici su visoko cenili svoju nevezanost i pravo da primenjuju rešenja po svom izboru, nasuprot standardizaciji koju je donosila nova fabrička zaposlenost (koja je počela da se ozbiljno razvija oko 1770. godine). Vit Bouden (Witt Bowden) primećuje da je prethodni proces proizvodnje često „pružao radniku istinsku priliku da kroz rad izrazi svoju ličnost“ i da je u tom periodu pre specijalizacije, zanatlija često mogao da sledi svoje „artističke koncepte“.

Jedan posmatrač, koji nije bio iz radničke klase, Malaki Postlvajt (Malachy Postlewayt, oko 1750), zaključio je da visoki kvalitet proizvodnje u Engleskoj treba pripisati tome što su se „ljudi često odmarali na neki svoj način“. Drugi su izdvajali radničku kontrolu nad vremenom kao izrazitu pretnju autoritetu, ali i profitu; Ešton je pisao da je „skoro univerzalna praksa kratke radne nedelje veoma zabrinjavajuća“, upozoravajući, u maniru nadzornika, da „nisu lenjiv-

ci ti koji nanose štetu opštem dobru već oni koji rade pola radnog vremena“. Ako ništa drugo, Ešton je shvatio u čemu je stvar kada je zaključio da „slobodno vreme, po sopstvenom izboru, stoji veoma visoko na listi radničkih vrednosti“. Savet Vilijama Templja (William Temple, 1739), da radnike treba obuzdati i okrenuti radu, tako što će biti prisiljeni da rade duže, koliko je to fizički moguće, „radi obezbeđivanja svega što je neophodno za život“, tipičan je izraz frustracije vladajuće klase tog vremena. Templovo iskustvo s buntovnim tkačima iz Glostershira navelo ga je da složi s tvrdnjom Artura Janga (Arthur Young) da „samo idiotima nije jasno da se niže klase moraju držati u siromaštvu da bi uopšte radile“ (1789).

Tekstilne zanatlije su insistirale na svojim metodama. To je, ponekad, podrazumevalo doslovno uništavanje gotovih proizvoda, ali i primenu još jednog oružja – krivotvorenja sirovina koje su im bile poveravane. Kao što izveštava Ešton, „Ispitivanje mera preduzetih radi sprečavanja krivotvorenja i prekoračivanja rokova za povraćaj materijala, ukazuje na progresivni rast izrečenih kazni“. Prema Alfredu Vodsvortu i Džuliji Man (Alfred P. Wadsworth i Julia de Lacy Mann), tokom celog XVIII veka „sprovođenje mera protiv krivotvorenja... daleko je zaostajalo za slovom zakona“. Efikasnost zakona bila je ograničena „velikim nezadovoljstvom tkača i radnika“, kojima su islednici određivali kazne, kao i činjenicom da je prekršaje bilo teško otkriti bez redovne kontrole. Džejmsova (John James) studija *Istorija proizvodnje vunениh tkanina* ponavlja to zapažanje: „Predstavnici zakona su... i pored valjanih dokaza odlagali podizanje optužbi i izricanje kazni zbog krivotvorenja ili lažnih kalemova, ukoliko na tome nije insistirala najviša sudska vlast.“

Vodsvort i Man su u problemu krivotvorenja primetili vezu između preovlađujuće „radne etike“ i dominantnog oblika proizvodnje: „Činjenica je da se ogromna većina ljudi... prosto nikada nije sreala u oči u oči sa svojim poslodavcima i da zato nije ni imala osećaj za pravo i svetost vlasništva. Kućni radnici iz XVIII veka, koji su živeli daleko od ograničenja fabrike, radionice i gazdinog pogleda, bili su

uvek u iskušenju da ponište nepovoljne pogodbe na kojima su insistirali poslodavci.“

Nezavisni zanatlija je bio pretnja za klasu poslodavaca, zato što se čvrsto držao svojih prava: na primer, svoje dobro poznate sklonosti da odbije „materijalne standarde više od onih iz fabričkih gradova“, kako je to izrazio Tompson, ili prava „da sam ubira svoje voće, povrće i cveće, da u velikoj meri izmakne širenju industrijske pošasti i zagađenja, kao i da se slobodno okuplja sa svojim kolegama i komšijama u vreme večere“.

Tompson je kao dobru ilustraciju karaktera kućnih radnika iz Jorkšira uočio „njihovu drskost i nezavisnost“. Prema lokalnom istoričaru Frenku Pilu (Frank Peel), to su bili „ljudi koji nisu skidali svoje kape nikome odbijali poslušnost bilo kom veleposedniku ili parohu ili posredniku između njih“.

U osvrtu na neke specifičnosti pobuna iz prefabričkog perioda u Engleskoj, Ešton prilaže dobar uvod:

„Čamđžije iz Tajna su se pobunili posle slabe žetve 1709. godine. Kada su 1727. cene hrane naglo skočile, rudari iz rudnika kalaja u Kornvolu opljačkali su skladišta žita u Falmutu, a rudari iz rudnika uglja iz Samerseta razvalili su krampovima put ka Bristolu. Deset godina kasnije, rudari iz Korniša su se okupili u Falmutu da bi sprečili zaplenu kukuruza, a naredne sezone izbila je pobuna u Tajvertonu. Glad iz 1739–40. vodila je ka pobunama u Nortamberlendu i Daramu, u kojima su žene izgleda imale vodeću ulogu: brodovi su bili preoteti, skladišta opustošena, a gilda u Njukaslu srušena do temelja. U isto vreme, prijavljeni su napadi na trgovce kukuruzom u severnom i južnom Velsu. Između 1748. i 1753. usledila su slična zbivanja, u nekoliko delova zemlje; a godine 1756. teško da je bilo nekog okruga iz kojeg u Ministarstvo nisu stigli izveštaji o rušenju mlinova za kukuruz i kvekerskih domova ili o grubom postupanju prema pekarima i trgovcima kukuruzom. Uprkos drakonskim merama, ista stvar se ponovila u svakoj od kasnijih oskudica: 1762, 1765–67, 1774, 1783, 1789, 1795. i 1800. godine.“

Ta spremnost za direktnu akciju svedoči o sukobima koji su potresali tekstilnu industriju, tako važnu za Englesku i razvoj kapitalizma;

u svojoj *Istoriji industrije vune*, Bernli (James Burnley, 1889) tvrdi da je „nezadovoljstvo vekovima bilo preovlađujući stav kod radnika u industriji vune“. Tome u prilog govore i narodne balade iz tog vremena, kao i pobuna londonskih tkača 1765. godine, koja je izazvala paniku među članovima vlade. Lipsonova *Istorija industrije vune i vunjenih tkanina* (1921) donosi mnoge primere robusne borbe kućnih tekstilnih radnika, kao što je bio štrajk tkača iz 1728. godine, koji je trebalo da bude smiren sastankom štrajkačkih vođa i poslodavaca. Ali, „rulja je provalila u prostoriju u kojoj su se vodili pregovori, sprečila trgovce da pobegnu kroz prozore i prisilila ih da prihvate sve njihove zahteve“. Pogledajmo i nastavak Lipsonovog izveštaja:

„Tkači iz Vilšira bili su isto tako poznati po nemirnom karakteru i sirovom nasilju s kojima su odgovarali na nepravde koje su im bile nanete. Godine 1738. okupili su se s pobunjeničkim namerama u selima u okolini Bredforda i Troubridža i napali kuću jednog trgovca koji je oborio cenu tkanja. Razvalili su vrata, spalili ili uništili sve zalihe iz podruma, popili vina koliko su mogli, onda izvrnuli bačve i na kraju uništili velike količine sirovina i alata. Kao dodatak tom podvigu, iznudili su obećanje od svih trgovaca iz Melkshema da će plaćati petnaest penija za jard tkanja... Drugi veliki nemir izbio je u Bredfordu (Viltširu) 1752. godine. Trideset tkača je bilo uhapšeno i poslato u zatvor; sledećeg dana, okupilo se nekih hiljadu tkača, naoružanih toljagama i vatrenim oružjem, koji su prebili stražare, provalili u zatvor i izbacili svoje drugare.“

Slično tome, Dž. P. Kej (J. P. Kay) bio je proteran iz Lidsa 1745. godine, a zatim iz Berija 1753, posle izbijanja nasilja u okruzima u kojima je bio primenjen njegov izum – leteći čunak za mehanički razboj.

Vodsvort i Man navode Izveštaj mančesterskog Visokog oficira o „velikim pobunama, nemirima i pometnji“ krajem četrdesetih godina XVIII veka, u kojem stoji da su „posle 1750. godine pobune zbog hrane i sporova u industriji postale sve učestalije“, a da su u Lankaširu (oblast kojom se bavi njihova studija) izbijale doslovno svake godine. Ovi istoričari izveštavaju i o „nemirima i nasilju u svim delovima ze-

mlje“ oko 1750; Mančester i Liverpool su često bili pod uzburanom, a „u posedničkoj klasi je vladala panika“.

Posle sporadičnih ustanaka, kao u Mančesteru 1762. godine, između 1764–1768. pobune su izbijale u skoro svakom delu zemlje; kao što je to 1776. izrazio kralj Džordž, „duh najdrskije pobune u najrazličitijim delovima zemlje izmetnuo se u nasilje najkriminalnije prirode“. Iako je razbijanje mehaničkih razboja 1727. bilo proglašeno za najteži prestup, u uzaludnom pokušaju da se obuzda radničko nasilje, Hobsbom je izbrojao 24 incidenta u kojima su nadnice i cene bile iznuđene upravo tom vrstom pobunjeničke destrukcije i to samo tokom 1766. godine.

Sporadične pobune izbijale su i tokom 1769, kao pobuna protiv uvođenja višestruke predilice („spinning jenny“), kada je došlo do napada na pronalazača Hargriva (Hargreaves), dok su u Osvaldtistlu i Blekbernu, u pokušaju da se unište mrske mašine, ljudi spalili više zgrada. Godine 1772. započinje potpuno nova era. Na primer, 1775. mornari iz Liverpula su, kao odgovor na smanjivanje nadnica, krenuli u „pljačku gazdinskih kuća, istakli 'krvavu zastavu' i izvukli na obalu jedan top iz kojeg su pucali na Berzu“ (Wadsworth i Mann).

Širenje antimašinskih ustanaka iz 1779. dovelo je do uništenja na stotine naprava za predenje i tkanje koje su bile suviše velike za domaću upotrebu. Osećanja pobunjenika nailazila su na širok odziv, što pokazuju dokumenti o hapšenjima rudara, ekserdžija, fizičkih radnika, drvodelja – pravog uzorka cele industrijske populacije. Radnici su se s pravom žalili da su manje mašine „u rukama siromašnih, a velike 'patentne mašine' u rukama bogatih“ i da su „manje (tekstilne) mašine bolje za rad od velikih“.

Ovaj pregled, nužno nepotpun, mogao bi se lako proširiti izveštajima o brojnim ustancima s početka XIX veka, koji su, po svemu sudeći, nailazili na veliku narodnu podršku. Ali, možda najbolja ilustracija, koja bi mogla poslužiti kao zaključak ovog preseka zbivanja, jesu sledeći redovi iz otvorenog pisma glosterširskih strigača iz 1802: „Čuli smo odnekud da si nabavio mašine za striganje i ako ih ne

ukloniš za dve nedelje mi ćemo ih ukloniti umesto tebe, računaj na to, ti prokleta pseto.“

Ovaj kratki osvrt na agilnost proletarijata iz XVIII veka može pomoći da se sagleda svesna motivacija koja je stajala iza uvođenja fabričkog sistema. Sidni Polard (Sidney Pollard) je uočio potrebu kapitalista za „slamanjem društvenih veza koje su seljake, zanatlje i gradsku sirotinju XVIII veka držali zajedno u opoziciji novom poretku“. Polard je uvideo i neke suštinske crte tog sistema pripitomljavanja, naime da su gazde „zavisile od rada bezbrojnih malih, domaćih radionica, koji niko nije nadzirao, niti je mogao da nadzire“. Ta „nekompatibilnost“, zaključio je, „morala je da proizvede tenzije i primora trgovce da potraže nove načine proizvodnje, kroz koje bi nametnuli svoja upravljačka dostignuća i prakse.“

Tu naglašenu svest o suštinskoj nedovoljnosti postojećih snaga kontrole dobro je izrazio i Dejvid Lands (David Landes): „Može se shvatiti zašto su se misli poslodavaca okrenule ka radionicama, u kojima bi ljudi radili zajedno pod budnom kontrolom, kao i prema mašinama, koje bi rešile problem nedostatka ljudske radne snage i u isti mah skršile drskost i pokvarenost ljudi.“ Vodsvort i Man pišu da su mnogi poslodavci zaista bili ubeđeni da će „zemlja propasti, ako se siromašni – to jest, radnička klasa – ne podvrgnu strogoj disciplini i ne nauče radinosti i poslušnosti“.

Pišući o razvoju „centralne radionice“ ili fabrike, istoričar N. S. B. Gras je na njenu pojavu gledao strogo u okviru kontrole rada: „Jedini cilj bilo je nametanje discipline, tako da radnici budu pod efikasnom kontrolom nadzornika.“ Fabrički rad je postao glavno oružje za saterivanje jednog neprijateljskog karaktera u bezbedan, pouzdan kalup, u skladu sa svešču da je reč o neposlušnoj i buntovnoj radničkoj klasi, čiji je moral, radne navike i kulturu trebalo slomiti. Bouden je to izrazio sasvim jasno: „Još direktnija posledica uvođenja mašina i velike organizacije bilo je potčinjavanje radnika rokovima mehaničke i administrativne rutine.“

Adam Smit (Smith) je u svom klasičnom delu *Bogatstvo naroda* dobro razumeo da svoj uspeh industrijski kapitalizam duguje pre sve-

ga podeli rada, to jest, sve većoj specijalizaciji i uništavanju svestranog rada. Znao je i da podela rada nije važna samo za proizvodnju, već u istoj meri i za distribuciju roba. A novi poredak je svakako bio povezan i sa potrošnjom, kao sredstvom za kontrolu proizvodnje; u stvari, na pojavu tog novog poretka neki i dalje gledaju samo u kontekstu zahteva tržišta za masovnom proizvodnjom, ne uviđajući svesne elemente tog procesa.

Pitanje koje je 1755. godine postavio biskup Berkli (Berkeley), skoro usput, zapravo je od izuzetnog značaja: „Da li je stvaranje potreba najlakši način da se ljudi nauče radinosti?“ Kao što je ukazao Hobsbom, stanovništvo definitivno nije bilo sklono standardizovanim proizvodima; industrijalizacija je postepeno omogućila proizvodnji „da proširi svoja tržišta ili da ih čak stvori“. Mamac jeftinih, identičnih roba pokazao se uspešnim, pre svega zahvaljujući nasilnom proterivanju ranijih zadovoljstava. Dok su nezavisnost i raznovrsnost prohteva još bili mogući, drugačiji vidovi dokolice i potrošnje bili su norma. Naravno, upravo to je bila meta fabričkog sistema, ta „sklonost ljudi, koju su ekonomisti toliko naglašavali, da rade manje kada je hrana jeftina“, kao što je to rekao Kristofer Hil.

Izvoz je takođe pružao očigledan oslonac novom režimu, uvek uz sistematsku i agresivnu podršku vlasti, kao još jedan veštački mehanizam za podsticanje potražnje. Ali, domaće tržište bilo je jednako važno, što je izviralo iz svesti o specijalizaciji i disciplinovanju rada kao „odlučujućim preduslovima“ daljeg „progresa“ (Weber, 1924).

Ričard Arkrajt (Richard Arkwright, 1732–1793) je potpuno delio mišljenje onih koji su uviđali potrebu za svesnim podsticanjem potrošnje, kao nečim „nužnim za stvaranje i zadovoljavanje novih potreba“. Ali, on ovde zaslužuje posebnu pažnju kao izumitelj mašinskog pamučnog razboja; naime, on se generalno smatra za najistaknutiju figuru tekstilne industrije i čak za „osnivača fabričkog sistema“. Arkrajt jasno ilustruje politički i društveni karakteri tehnologije, čijem je napretku toliko doprineo. Opsednutost društvenom kontrolom veoma je izražena u njegovim spisima i prepisci, a Manto (Paul Mantoux) je

primetio da je „njegovo najoriginalnije dostignuće bila disciplina koju je uveo u fabrike“.

Arkrajt je uvideo i vitalnu vezu između radne discipline i društvene stabilnosti: „Pošto imaju obavezu da redovnije dolaze na posao, njihovo celokupno ponašanje postaje urednije.“ Za svoje pionirske zasluge dobio je odgovarajuće priznanje: Lipson izveštava da su 1767, posle „vesti o pobuni u susednom Blekbernu, izazvanim uvođenjem Hargrivsove višestruke predilice, on i njegov finansijer Smouli (Smolley) rešili da se prebace u Notingem, iz straha da bi na sebe mogli navući bes razbijača mašina“. Slično tome, radnici su 1779. godine uništili Arkrajtovu fabriku u Birkekru. Lipson je dobro sažeo Arkrajtov menadžerski doprinos:

„Koordnacija svih delova široke industrijske strukture; organizovanje i disciplinovanje velikih grupa ljudi, tako da se svaki pojedinac uklapa u svoju nišu, a celina deluje s mehaničkom preciznošću istrenirane vojske... kombinovanje podele rada sa efikasnim nadzorom iz jednog centra... Bio je to početak nove epohe.“

Filozofija manufakture Endruja Jura (Andrew Ure), knjiga koju je Marks često citirao u *Kapitalu*, jedan je od najvažnijih pokušaja analize fabričkog sistema. U njenom poučnom predgovoru govori se o „napretku britanskog industrijskog sistema, u kojem je svaki delikatan proces, podložan narušavanju zbog neznanja i zaostalosti radnika, uziman iz ruku zanatlija i stavljan pod kontrolu samoregulišuće mašinerije“.

Kada istražujemo prirodu novog sistema, umesto kućnog zanatškog rada nailazimo na „industrijski rad... (koji) nameće redovnost, rutinu i monotoniju... koji se nalaze u sukobu... sa svim sklonostima čovečanstva još neprilagođenog na njega“ (Hobsbawm).

Fabrička proizvodnja je sporo zamenjivala sistem domaće radinosti, suočavajući se sa žestokim otporom, dok su radnici imali osećaj da svakog dana odlaze u zatvor da bi se suočili s „novim okovima i nasiljem rada“, kako su to izrazili Džon i Barbara Hamond (John i Barbara Hammond). Fabrike su često podsećale na prosjačke radionice ili zatvore, po kojima su i bile oblikovane. Maks Veber je uočio veliku početnu sličnost između moderne fabrike i ruskih kmetskih

radionica, u kojima su i sredstva za proizvodnju i sami radnici pripadali gazdama (Weber, 1924).

U knjizi *Gradski radnik* (1917), Hamondovi pišu da je u očima radničke klase „obezvređivanje ljudskog života“ bilo glavna crta tog novog sistema: „Ljudski materijal se iskorišćavao velikom brzinom; radnici su smatrani starim u četrdesetoj godini.“ Verovatno jednako važna novost bio je i „neljudski“ karakter tog sistema dominacije, u kojem kao da su svi „bili gurnuti u ralje neke velike mašine, koja preti da uništi svako osećanje dostojanstva u ljudskom životu.“ Čuveni opis Dž. P. Keja izrazio je to svakodnevno potčinjavanje na nezaboravan način:

„Dok je mašina uključena ljudi moraju da rade; muškarci, žene i deca upregnuti su zajedno s čelikom i parom. Životinjska mašina – u najboljem slučaju lomna, podložna patnji iz hiljadu razloga – lancima je vezana za čeličnu mašinu koja ne zna za patnju i habanje“ (J. P. Kay, 1832).

Otpor industrijskom radu bio je veoma snažan i žilav, odraz latentnog antikapitalističkog raspoloženja radnika iz kućne radinosti – tog „očaja vlasnika“ – u vreme kada je najamni rad stekao opipljivu auru neslobode. Lipson navodi primer Ambrouza Kroulija (Ambrose Crowley), možda prvog vlasnika i organizatora neke fabrike (1691), koji je bio opsednut problemom potčinjavanja svojih radnika „instituciji čije su pretpostavke toliko strane načinu na koji bi ljudi trebalo da provode svoje živote“.

Luis Pol (Lewis Paul) je 1742. pisao iz svoje fabrike u Londonu: „Danas mi ni polovina radnika nije došla na posao i ne zanosim se mišlju da ću ikada uspostaviti kontrolu nad takvim ljudima.“ Godine 1757. Džosaja Taker (Josiah Tucker) je primetio da prelazak na fabričku mašineriju predstavlja veliku provokaciju za stanovništvo koje „kad god mu se tako nešto predloži, ne propušta priliku za pobunu i ustanak“. Kao što smo već videli i kao što potvrđuje Kristofer Hil, „Razbijanje mašina bilo je logična reakcija slobodnih ljudi... koji su u koncentraciji mašina u fabrikama videli sredstvo svog porobljavanja“.

Pismo u kojem je jedan kapitalista, proizvođač čarapa, priznao poraz pred Komitetom proizvođača vune, govori nam mnogo o tom nezavisnom duhu koji je trebalo slomiti:

„Kod ljudi sam primetio krajnji prezir prema svakom poštovanju radnog vremena ili urednim navikama... Ljudi su bili veoma nezadovoljni time što ne mogu da dolaze i odlaze kad im se prohte, niti da prosto nastave s radom onako kako su navikli... toliko su bili zgađeni celim sistemom da sam morao da odustanem.“

Čuveni rani preduzetnici, Bolton i Vat (Boulton i Watt), bili su zastrašeni na sličan način, kada su videli da su rudari, s kojima je trebalo da izađu na kraj, bili „snažni, zdravi i odlučni ljudi, koji su otvoreno prkosili zakonu; nijedan policajac nije se usuđivao da izvrši kaznu koja im je bila odrezana“.

Vedžvud (Wedgwood), poznati proizvođač keramike i kineskog porcelana, morao je da se rve sa „otvorenim neprijateljstvom radnika“ kada je pokušao da razvije podelu rada u svojim radionicama (navedeno kod Mantoa). Džuitova (Jewitt) knjiga o Vedžvudu otkriva društvene ciljeve industrijske tehnologije: „Mašinerija je bila ta koja je na kraju primorala radnike da prihvate fabričku disciplinu.“

Ako se ima u vidu dubina antipatije koju su radnici osećali prema novom režimu, ne iznenađuje kada Polard kaže „da mnogo toga ukazuje na činjenicu da je upravo stalna zaposlenost jedan od najomraženijih aspekata fabričkog rada“. To je bilo zato što je sam rad, kao činilac pacifikacije, bio opažan „upravo“ u svojoj pravoj prirodi. Polard je kasnije ukazao i na drugu stranu te mržnje radnika prema radu; naime, na insistiranje gospodara na disciplini radi same discipline: „Ništa nije dalo tako moderan pečat društvenom karakteru fabričkih naselja kao pokušaj uvođenja stalne zaposlenosti.“

Ako se vratimo na detalje tog otpora, nailazimo na reči ser Frederika Idena (Sir Frederick Eden) koji je u svojoj knjizi *Položaj siromasnih* (1797) pisao da mančesterski radnici „vrlo retko rade ponedeljkom i da mnogi od njih odmaraju dva ili tri dana nedeljno“. Jurove žalopojke o „neradničkim impulsima“ zaposlenih i njihovoj „averziji prema kontroli i kontinuitetu fabričkog rada“ nailaze na potvrdu u

podacima po kojima su sve do 1800. ткачи imali običaj da ne dolaze u fabrike ponedjeljkom i utorkom. Nedolazak na posao i česte promene zanimanja bili su deo sindroma koji je ukazivao na težnju ljudi da sačuvaju maksimum lične slobode.

Maks Veber je pisao o „beskrajno žilavom otporu“ novoj radnoj disciplini (Weber, 1905), a noviji sociolog Rajnhard Bendiks (Reinhard Bendix) takođe je primetio da je težnja ka uspostavljanju kontrole nad radom „na impersonalnoj, sistematskoj osnovi, nailazila na otpor na svakom koraku“. U komentaru koji zaslužuje da bude naveden u celini, Jur je pisao o borbi za uspostavljanje kontrole nad radnicima, navodeći Arkrajtov primer:

„Glavna teškoća s kojom se suočavao bila je, iznad svega, kako da istrenira ljudska bića da se odreknu svojih nestalnih radnih navika i poistovete se s nepromenljivom pravilnošću složene automatizacije. Osmišljavanje i sprovođenje uspešnog kôda fabričke discipline, prilagođenog nužnostima fabričkog načina rada, bio je herkulovski poduhvat i Arkrajtovo najplemenitije dostignuće. Čak i danas, kada je sistem savršeno organizovan, a sam rad maksimalno olakšan, skoro je nemoguće pretvoriti osobu tek izašlu iz puberteta, dovedenu sa sela ili od nekog zanatlije, u par korisnih fabričkih ruku“ (1835).

U ovom odlomku iz Jurove knjige otkrivamo i zašto se fabrički rad u početku toliko oslanjao na rad dece, žena i prosjaka, zastrašenih gubitkom primanja. Tompson navodi jedno svedočenje pred Istražnim komitetom Parlamenta, po kojem „sve osobe koje rade za mehaničkim razbojem, rade pod prisilom, zato što drugačije ne bi mogle da prežive“. Na stotine hiljada ljudi decenijama se i dalje držalo sve slabasnije izvesnosti ručnog tkanja, dajući tako prvenstvo ljudskom dostojanstvu, koje se, po rečima Matijasa (Peter Mathias), „opiralo delovanju proste ekonomske inicijative“. Ono što je Hil nazvao engleskom zanatskom tradicijom „samopomoći i samopoštovanja“ bilo je glavni izvor široko rasprostranjene svesti koja je odbijala potpunu dominaciju kapitala, „tog ponositog osećanja da bi dobrovoljan odlazak u fabriku bio odricanje od urođenog prava“.

Tompson dokazuje da su radna pravila „delovala kao neprirodne i omražene stege“ i da je sve u vezi sa fabričkim životom bilo doživljavano kao uvreda. „Skakati na njihovu komandu – to je bilo najveće poniženje za radnika, zato što je, duboko u srcu, osećao da je on pravi proizvođač tkanine.“

Taj duh je bio razlog zašto su, na primer, proizvođači papira radije obučavali neiskusne radnike za nove mašinske procese (posle 1806), umesto da zapošljavaju radnike sa iskustvom u ručnoj proizvodnji papira. Ili, zašto je Samjuel Krompton (Samuel Crompton), izumitelj mehaničkog razboja, relativno kasno u tom periodu pisao:

„Do dana današnjeg, iako je od predstavljanje moje prve mašine prošlo trideset godina, proganjaju me i nadziru s najbudnijom pažnjom kao da sam najveći zlikovac koji je ikada naružio ljudsko obličje; ako bih sada otišao u kovačnicu da napravim običan ekser, neki posmatrač, samo ako bi mu se pružila prilika, odmah bi krenuo da najpažljivije proverava da li je to zaista samo običan ekser“ (navedeno u French, Gilbert J., 1859).

Bitka je besnela decenijama, s pobedama zabeleženim čak i krajem veka, kao u slučaju jednog bredfordskog preduzetnika koji 1882. pokušao da potajno montira mehanički razboj, ali koga su ga onda otkrili lokalni radnici. „Zato su odmah razmontirali (razboj) i prebacili ga u zapregu pod pratnjom pozornika, ali razgnevljeni radnicu su napali i rasterali pozornike, uništili razboj i onda pobednički vukli njegov kotur i ram kroz ceo Bejldon.“ Ne čudi što je Jur pisao da su „za obuzdavanje radničke nepokornosti bili potrebni napoleonovski živci i odlučnost.“

Bez namere da idealizujemo raniji period, koji je svakako bio određen kapitalističkim odnosima, moramo se složiti s Hilovim zapažanjem: „Ono što je izgubljeno s fabrikama i ograđivanjem zemlje bili su nezavisnost, raznovrsnost i sloboda, kojima su mali proizvođači do tada raspolagali.“ Adam Smit je priznao da podela rada izaziva „mentalno osakaćivanje“ i uništava raniju živost duha i sposobnost za „snažno doživljavanje kako bola, tako i zadovoljstva“.

Robert Oven (Owen) je na sličan način gledao na tu promenu kada je 1815. napisao: „Opšta raspršenost manufaktura širom zemlje

podstiče novi karakter...“, odnosno „suštinsku promenu u opštem karakteru velikog broja ljudi“. Manje apstraktno, Hamondovi su osluškivali glasove s početka XIX veka i primetili „žal za igrom i životnom srećom, koji nestaju“ i da će „umetnost življenja uskoro biti svedena na najsirovije oblike“.

Reformista Frensis Plejs (Francis Place) je 1819, pišući o stanovništvu industrijskog Lankašira, zadovoljno primetio da je „sve do nedavno bilo veoma opasno kada bi se, ma kojim povodom, okupilo 500 ljudi... Danas možete okupiti 100.000 ljudi na jednom mestu, a da ne dođe do bilo kakvih nemira“.

Tompson je izveo zaključak: postepeno, između 1780. i 1830. godine, „prosečni engleski radnik je postao disciplinovaniji, podređeniji proizvodnoj satnici, suzdržaniji i metodичniji, manje nasilan i manje spontan“.

Poslednja velika pobuna poljoprivrednih radnika iz 1830, koja je izbila na kraju tog perioda, govori nam mnogo o toj opštoj promeni koja se dogodila. Slično ustancima od 1816–1822, veći deo ruralne imovine bio je uništen, a veliki delovi Kenta i Istočne Anglije nalazili su se pod kontrolom pobunjenika. Vojvoda od Bekingema je, u duhu opšte uzbune, objavio da će cela zemlja uskoro biti u rukama pobunjenika. Ali, uprkos uspehu koji je potrajao nekoliko nedelja, pokret se raspao u prvom sudaru s pravom silom. Istoričarka Polin Greg (Pauline Gregg) je opisala iznenadni sunovrat u apatiju i očaj; pobunjenici nisu bili u stanju da „se nametnu“; njihova ranija tradicija odlučnosti i inicijative bila je poražena opštim trijumfom novog poretka.

Manto je za istu godinu vezao još jedan prelomni događaj, ovog puta u vezi sa Arkrajtom: „Oko 1830. on je postao heroj političke ekonomije.“ Prema tome, apsurdno je to što početak „Doba revolucije“ mnogi smeštaju u to vreme, kao Tilijevi u knjizi *Vek pobuna, 1830–1930* (Charles, Louise i Richard Tilly). Samo je poraz radnika mogao da stvori klimu u kojoj je Arkrajt, arhitekta fabričkog sistema, bio proglašen za heroja buržoazije; taj poraz autentičnog buntovništva izrodio je i političku ideologiju: socijalizam. Ta karikatura pret-hodnog izazova nije mogla započeti na neki drugi način.

Nemački preduzetnik Harkort (Fritz Harkort) je 1844. pisao o „novom obliku kmetstva“, o opadanju snage i inteligencije kod radnika s kojima se susretao. Amerikanac Kolman (Henry Colman) je 1845. svedočio da „svuda na površini društva leže samo krvavi ostaci zgažene, prevarene, potlačene i slomljene ljudske prirode“. (Navedeno u Asa Briggs, *Victorian Cities*, 1963.)

Neverovatno je da je drugi biznismen iz tog vremena mogao da u svojoj studiji *Položaj radničke klase* (Engels, 1845) pozdravlja kao uspeh to što su „fabričke ruke, najstarija deca industrijske revolucije, od samog početka do dana današnjeg, stvarale jezgro radničkog pokreta“. Ali, Engelseva tvrdnja, ako ništa drugo, ne pati od unutrašnjih kontradikcija; pripitomljeni, poraženi fabrički izvršioци očigledno su bili glavni oslonac radničkog pokreta i socijalističke ideologije u radničkoj klasi. Kao što je to priznao Reksford Tagvel u knjizi *Industrijska disciplina i umeće upravljanja* (Rexford Tugwell, 1933), „S pojavom fabrika rad je postao poniženje, a ne razlog za ponos... Sindikalno organizovano radništvo je oduvek pristajalo na to potpuno nekreativno potčinjavanje“.

Tako je „karakterna struktura buntovnog preindustrijskog radnika ili zanatlje bila nasilno preoblikovana u profil poslušnog industrijskog izvršioца“ (Tompson); sindikalizam, globe, otkazi, prebijanje, fabrička pravila, metodizam, obrazovni sistem, podvala poznata kao ideologija – na tome je radio ceo arsenal institucija, iako im nikada nije uspevalo da pobeđe bez borbe.

Tompson je bio svestan „represivne i degradirajuće“ discipline industrijalizacije, ali je opet, kao da se prisećao da je ipak marksistički istoričar, uspevao da u tome vidi nešto pozitivno i neminovno. Da li bi Industrijska revolucija uopšte bila moguća bez te discipline, pitao se on, a zatim zaključio da u proizvodnji „trezvenih i disciplinovanih“ radnika i „porastu samopoštovanja (!) i političke svesti“ treba videti „stvarno dostignuće“ te društvene promene.

Verujem da ovo zvuči kao ludost svakom zdravom čitaocu, ali ta tvrdnja je u potpunom skladu s Marksovom filozofijom. „Podela rada“, pisao je mladi Marks, „napreduje s civilizacijom“. To je temeljni zakon, kao i njegov krajnji rezultat, potpuna pobeda kapitalističkog sistema.

U prvom tomu *Kapitala* Marks je opisao neminovnost i nužnost „proleterskog pokreta“: „Pri uobičajenom stanju stvari, radnik se može prepustiti delovanju prirodnih zakonitosti proizvodnje, to jest, svojoj zavisnosti od kapitala, koja, zagarantovana i stalno obnavljana, izvire iz samog mehanizma proizvodnje“ – sve dok, kako kaže na drugim mestima, na dan Revolucije proletarijat ne bude „disciplinovan, ujedinjen i organizovan samim mehanizmom proizvodnje.“ Tek onda će biti u stanju da potpuno preobrazu svet „potpuno lišen svake slobodne aktivnosti“ ili „stvarnog životnog sadržaja“, predviđao je mladi Marks.

Ali, vratimo se za trenutak unazad, da bismo razmotrili zagonetku kojom se bavio konzervativni istoričar Ešton. Reč je o radnicima, uglavnom tkačima iz zapadnih zemalja, koji su uništavali velike razboje ili o kopačima uglja koji su često uništavali opremu po jamama, a ponekad palili i cele rudnike. Oni su morali biti svesni da će njihove akcije za posledicu imati nezaposlenost, ali njihova prva briga bila je da pokažu snagu i nanesu direktnu štetu tvrdoglavim poslodavcima. Izgleda da je u njihovim mislima bilo malo ili nimalo mesta za društvenu teoriju i da nisu imale mnogo klasne svesti, u marksističkom značenju tog pojma.

Taj ortodokсни profesor bi se sigurno složio s Marksovom pridikom upućenom takvim radnicima, „da svoje napade ne usmeravaju na materijalne instrumente proizvodnje, nego na oblik u kojem se oni koriste“. Najzad, Marks je bio dobro svestan da je „način na koji se mašine koriste nešto sasvim drugačije od samih mašina“, kao što je to pisao 1846. Slično tome, Engels je porazio logiku anarhista svog vremena dokazujući da dobro poznata „neutralnost“ tehnologije za ishod nužno ima potčinjavanje, autoritet i vlast. Kako bi inače fabrika mogla da postoji, pitao se on? U stvari, Marks i Engels su odbijanje „naučnog socijalizma“ među radnicima u velikoj meri objašnjavali opstajanjem zanatskih poslova; oni koji su trpeli najveće nasilje i potčinjavanje pružali su najmanji otpor. Istorijska je činjenica da su ljudi najbliži kategoriji zanatlije („nedovoljno razvijeni“) zapravo najspremniji za odbacivanje nadničarskog sistema, zato što još uvek imaju neku kontrolu nad proizvodnim procesom.

Ipak, u skoro svim svojim tekstovima, Marks je uspevao da se drži ideje da bi u socijalističkom društvu pojedinci mogli da se celovito razvijaju kroz rad koji obavljaju. Ali, u trećem tomu *Kapitala* njegov stav se menja i naglasak je sada na „carstvu slobode“, koje „istinski može započeti samo kada rad, koji diktiraju oskudica i spoljni razlozi, bude ukinut“. Carstvo slobode se „nalazi izvan sfere materijalne proizvodnje“. Tako je Marks priznao da čak ni u socijalizmu neće biti ukinuta degradacija koju donosi rad. (To stanovište je tesno povezano s marksističkim pojmom revolucionarnog kontinuiteta, po kojem proleterska revolucija neće ugroziti profitabilnost i produktivnost kapitalističkog ekonomskog sistema.) Slobodno stvaranje života je zabranjeno, potisnuto na margine egzistencije, slično hobijima u klasnom društvu. Uprkos analizi otuđenog rada, najveći deo eksplicitnog jezgra Marksove filozofije posvećen je opravdavanju tiranije rada.

U svojim spisima s kraja XIX veka, Dirkem (Durkheim) je kao glavni društveni problem video potrebu za čvrstom društvenom integracijom. U velikoj meri kao Marks, koji je takođe pozdravljao konsolidaciju i sazrevanje kapitalizma, iako iz drugih razloga, Dirkem je smatrao da ključ problema leži u podeli rada. U potrebi za koordinacijom, koju zahteva podela rada, on je video suštinski izvor solidarnosti. Danas je to groteskno izokretanje ljudskih vrednosti uglavnom prepoznato; neprijateljstvo prema specijalizaciji i njenoj nužno autoritarnoj ekspertizi postaje sve izraženije. (Dovoljan je samo jedan pogled na ispitivanja javnog menja ili na seriju članaka, kao što je „Besmisleni rat protiv nauke“, iz časopisa *Fortune* od marta 1971 (Lawrence Lessing, „The Senseless War on Science“, *Fortune*, mart 1971, str. 88–91).

Neprestana borba protiv integracije koju diktira vladajući sistem danas se nastavlja kao borba za *dezintegraciju*, kao svesno nihilistički pokušaj. Napredovanje ideje „progresa“ ima sve manje zagovornika, a njeni neprijatelji sve manje iluzija o tome šta bi vredelo sačuvati.

Prvi put objavljeno u anarhističkom časopisu *Fifth Estate* (Detroit), u broju iz oktobra-novembra 1977 (prema drugom izvoru, u aprilu 1976).

Radna verzija nije imala naslov, a ovaj je predložio Fredi Perlman.

BIBLIOGRAFIJA

- Ashton, Thomas Southcliffe: *An Economic History of England: the 18th Century*; London: Methuen, 1955; *The Industrial Revolution 1760–1830*; London: Oxford University Press, 1948.
- Bendix, Reinhard: *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*; New York: Wiley, 1956; *Max Weber: An Intellectual Portrait*; London: Methuen & Co. Ltd., 1959.
- Bowden, Witt: *Industrial Society in England towards the End of the Eighteenth Century*; MacMillan, New York, 1925.
- Briggs, Asa: *Victorian Cities*, University of California Press, 1963; *The Age of Improvement, 1783–1867*; Harlow: Pearson, 1959.
- Burnley, James: *The History of Wool and Wool Combing*, 1889.
- Durkheim, Émile: *The Division of Labor in Society*, 1893.
- Eden, Sir Frederick Morton: *The State of the Poor*, 1797.
- Exell, Timothy: *A Brief History of the Weavers of the County of Gloucester*, 1838.
- French, Gilbert J.: *The Life and Times of Samuel Crompton, Inventor of the Spinning Machine Called the Mule*. London: Simpkin, Marshall, and Company, 1859.
- Gras, Norman S. B.: *Industrial Evolution*; Harvard University Press, 1930.
- Gregg, Pauline: *Black death to Industrial Revolution: a social and economic history of England*, New York: Barnes & Noble Books, 1974; *A social and economic history of Britain, 1760–1972*; London, Harrap, 1973.
- Hammond, John L. and Barbara Hammond: *The Town Labourer 1760–1832: The New Civilisation*; London: Longmans, Green, 1917.
- Hill, Christopher: *The Century of Revolution, 1603–1714*; London, Van Nostrand Reinhold Co. Ltd., 1961; *Reformation to Industrial Revolution: A Social and Economic History of Britain, 1530–1780*; London: Weidenfeld & Nicolson, 1967.
- Hobsbawm, Eric John Earnest: *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*; London, Weidenfeld & Nicolson, 1968.
- James, John: *History of the Worsted Manufacture in England*. The North American Review, vol. 86, issue 179, April 1858.

- Jewitt, Llewellyn Frederick William: *The Wedgwoods: Being a life of Josiah Wedgwood; with notices of his works and their productions, memoirs of the Wedgwood and other families, and a history of the early potteries of Staffordshire*, published by Virtue Brothers and Co, 1865.
- Kay, J. P.: *Moral and Physical Condition of the Working Classes Employed Cotton Manufacturing*, 1832. (Navedeno u Asa Briggs, *The Age of Improvement*, 1959.)
- Landes, David S.: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to Present*; Cambridge University Press, 1969.
- Laslett, Peter Ruffell: *The World We Have Lost: English Society Before The Coming Of Industry*; London, Methuen, 1965.
- Lipson, Ephraim: *The History Of The Woollen And Worsted Industries*, 1921. Frank Cass & Co Ltd. Second Impression: 1965.
- Mantoux, Paul: *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle*, 1906; eng. trans., *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, First English translation 1928, revised and reset edition 1961.
- Mathias, Peter: *The First Industrial Nation: The Economic History of Britain 1700–1914*; London: Methuen & Co. Ltd., 1969.
- Owen, Robert: *A New View of Society and Other Writings*, ed. by G. Claeys, Harmondsworth: Penguin, 1991.
- Peel, Frank: *Spen Valley*, 1893.
- Place, Francis: *Illustrations and Proofs of the Principles of Population*; London, 1822. (1930; 1967)
- Pollard, Sidney: *Genesis of Modern Management*; London: Arnold, 1965.
- Postlewayt, Malachy: *The Universal Dictionary of Trade and Commerce*, 1757.
- Smith, Adam: *Wealth of Nations*, 1776.
- Thompson, Edward Palmer: *The Making of the English Working Class*; London: Gollancz, 1963.
- Tilly, Charles, Louise and Richard: *The Rebellious Century, 1830–1930*, Harvard University Press, 1975.
- Tugwell, Rexford G.: *The industrial discipline and the governmental arts (Work, its rewards and discontents)*; New York: Columbia University Press, 1933; 1977.

- Ure, Andrew: *The Philosophy of Manufactures*, 1st ed., London: Chas. Knight 1835.
- Wadsworth, Alfred P. and Mann, Julia de Lacy: *The Cotton Trade and Industrial Lancashire 1600–1780*; Manchester University Press, 1931; 1965.
- Weber, Max: *Wirtschaftsgeschichte*, „Opšta ekonomska istorija“, 1924; poglavlje „Die Werkstattproduktion. Die Fabrik und ihre Vorläufer“ (o razvoju sistema radionica).
- Weber, Max: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1905.
- Williams, Gwyn A.: *Artisans and Sans-Culottes: Popular Movements in France and Britain during the French Revolution*; London, Edward Arnold, 1968.
- Young, Arthur: *The Example of France a Warning to England*; London, 1793. (Navedeno u Bendix, Reinhard, *Work and Authority in Industry*, 1956.)

POVEZANI TEKSTOVI

Džon i Pola Zerzan, *Ko je ubio Neda Luda?* (1976)

John Zerzan, „Industrialism and Its Discontents: The Luddites and Their Inheritors“, *Why Hope? The Stand Against Civilization*, Feral House, 2015. Praktično nastavak eseja „Ko je ubio Neda Luda?“, posle skoro 40 godina. Potražiti kao *Why Hope?* na <http://archive.org/details/RousselleAfterPostAnarchism> ili <http://gen.lib.rus.ec/>

Dž. Zerzan, *Prelomna tačka američkog industrijalizma* (1986)

Dž. Zerzan, *Tejlorizam i sindikalizam* (1976)

Dž. Zerzan, *Praktični Marks* (1976)

<http://www.johnzerzan.net>

<http://www.johnzerzan.net/radio/>

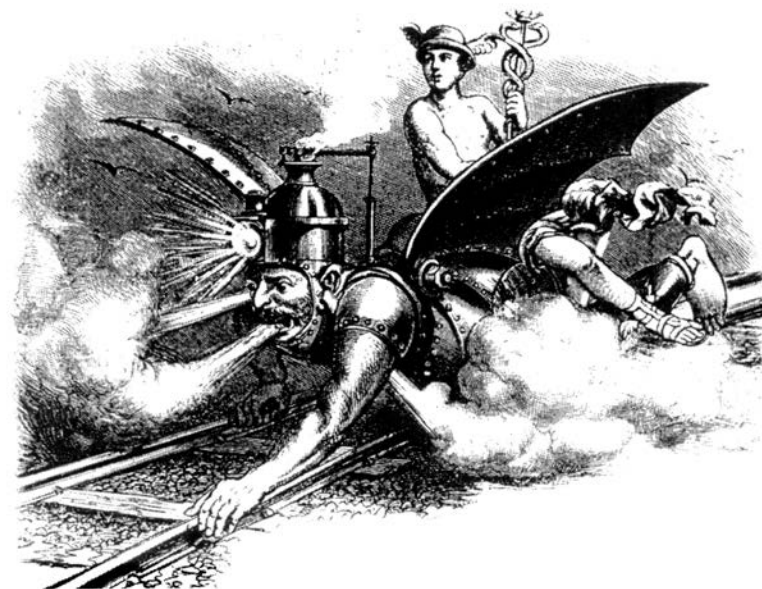
<https://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/john-zerzan>

<https://theanarchistlibrary.org/category/author/john-zerzan>

<http://greenanarchy.anarchyplanet.org/>

<http://www.blackandgreenreview.org/>

<http://www.blackandgreenpress.org/>

Na koricama: skulptura *Maschina-čovjek* (Maschinenmensch) ispred Muzeja tehike i rada u Manhajmu (Landesmuseum für Technik und Arbeit, Mannheim). U materijalima Muzeja navedeno je samo da je autor „jedan poljski umetnik“. Skulptura je postavljena 1990, a urađena je prema crtežu iz knjige Amanda von Schweiger-Lerchenfelda, *Das eiserne Jahrhundert* (Gvozdeni vek), Wien, Hartleben, 1884.